

La despoblació als Aspres del Montsec (Ribagorça, Llitera i Noguera). 60 anys després de la inauguració de la presa de Canelles.

Helena Sistac Garcia (Universitat Autònoma de Barcelona), Ramon Sistac Vicén (Universitat de Lleida; Institut d'Estudis Catalans; Centre d'Estudis Ribagorçans)

“Se van *barrear* les sangs”

Josep Guillén “Pepito de la Justa”, alcalde de Camporrells

Resum

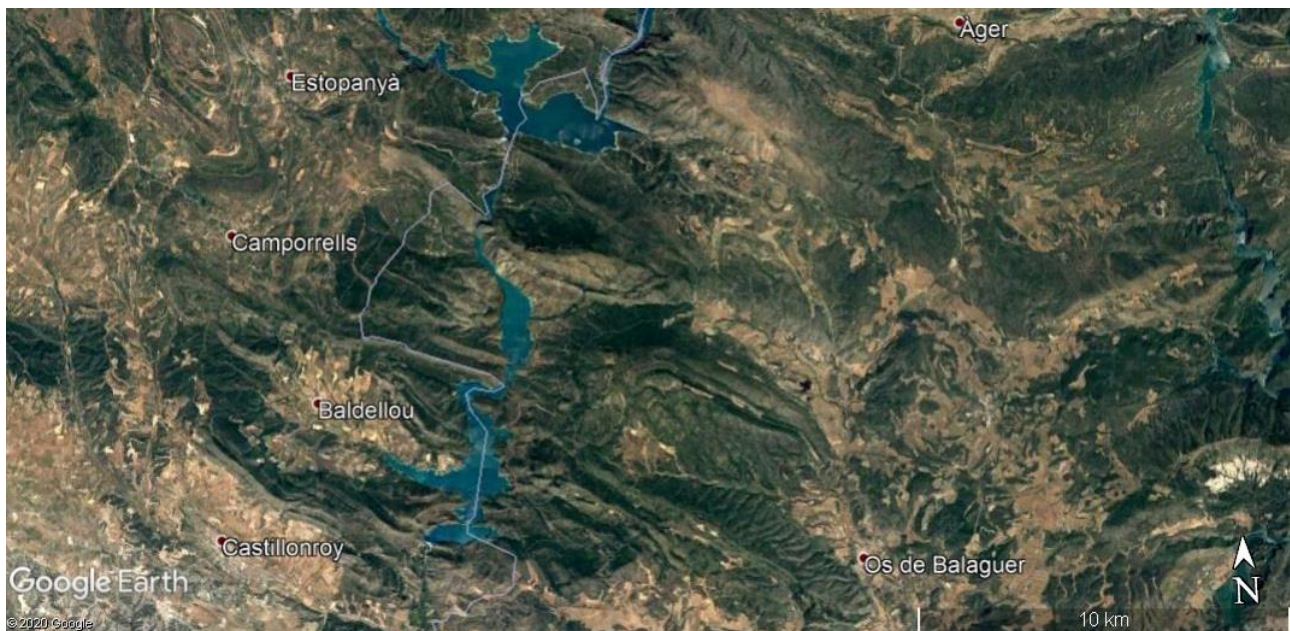
A l'extrem sud dels plegaments pirinencs, allà on la muntanya s'atansa a la plana, les grans infraestructures hidrogràfiques del franquisme van tenir un enorme impacte sobre el territori i la seua població. L'alteració del medi geogràfic i la transformació consegüent de l'economia, acompanyades d'un gran xoc cultural a causa de la combinació d'immigració i emigració, van provocar una gran desertització en una zona de contacte i transició entre Catalunya i Aragó, tot sensibilitzant una frontera que mai no havia existit i que avui té la seua expressió en els grans embassaments de Canelles i Santa Anna. Seixanta anys després de la posada en funcionament de la presa i central de Canelles (1959) és el moment d'emprendre un debat sobre els costos i/o beneficis materials, culturals, estratègics i, sobretot, humans que la creació d'aqueixes *megainfraestructures* va representar.

Paraules clau

PANTANS · FRANQUISME · DESPOBLACIÓ · FRONTERA · FRANJA DE PONENT

60 anys després

Dissabte, 27 de juliol de 2019. A l'església parroquial de Camporrells (la Llitera, al límit amb la Noguera i la Ribagorça), plena de gom a gom, les autoritats es disposen a fer l'acte inaugural de l'exposició commemorativa dels seixanta anys de la central hidroelèctrica de Canelles, una exposició muntada per l'Associació Cultural els Totxets de Camporrells amb la col·laboració d'ENDESA, hereva actual de l'antiga ENHER. Hi ha acudit el president de la Diputació d'Ossa, la vicepresidenta de la de Lleida, representants d'ENDESA, autoritats comarcals i alguns dels alcaldes de les poblacions veïnes que d'una manera o altra es van veure afectades per la construcció dels pantans de Canelles i Santa Anna: Estopanyà, Valldellou, Castellonroi, Os de Balaguer (que el 1964 va incorporar el terme de Tragó de Noguera), Àger. Al costat dels discursos oficials, insòlits en un poble de tan sols un centenar d'habitants, molt de sentiment contingut i molt de record aflorat: en positiu o en negatiu, una experiència col·lectiva traumàtica que a ningú no va deixar indiferent, els efectes de la qual són perfectament palpables passades sis dècades. Evocació d'un món desaparegut i d'un altre que podia haver estat però que no fou. “Es van barrejar les sangs”, diu entre llàgrimes pròpies i del públic l'alcalde de Camporrells, memòria viscuda d'una gernació de gent del sud de la Península arribada en poc temps, fa justament seixanta anys. Molts van tornar a marxar, ara cap a la costa; d'altres s'hi van quedar i es van incardinar en la societat local o en el que en va quedar; alguns, literalment, hi van deixar la pell... Com a resultat, estructures mastodòntiques que garanteixen el subministrament elèctric de les ciutats i de la indústria i aigua de reg per a la Plana. I, damunt del territori, un autèntic “forat negre” de 30.000 hectàrees de desert.

Il·lustració 1: El sector occidental dels Aspres del Montsec (imatge: Google Earth, s.d.)

L'entorn geogràfic

Des de dalt del *pui* dels Màrtirs (930 m.), a Camporrells, hom pot veure, mirant cap al nord, un bon bocí de la serralada del Pirineu, de la Peña Montañesa a la Pica d'Estats passant pel Cotiella, Pocets i els cims de la Maladeta; de la serra de Guara al Montsec de Rúbies, la serra de Sant Gervàs i fins i tot algun bocí del Cadí. Cap al sud, el pla de Lleida i la Llitera, les terres d'Urgell i les del Cinca, que recullen, a l'alçada de Mequinensa i amb l'aflluència del Segre en l'Ebre, gairebé totes les aigües del sud de la serralada. Som als primers plegaments pirinencs, en la zona coneguda tradicionalment com els Aspres del Montsec o de Balaguer, entre les serres de la Volteria, Montdeví, la Irena i Blancafort i fins als Montsecs de l'Estall i d'Ares. Latitudinalment i convertint el territori en un escaquer, hi ha les serres de contrafort, com la mateixa serra dels Màrtirs. Al mig, la Noguera Ribagorçana fendeix serres i paisatge, provocant, com en tota l'estructura de la solana del Pirineu, l'existència d'àmplies conques fèrtils plenes de sediments i de congostos de pas difícil, que són precisament aquells que es van aprofitar per a barrar el riu i construir-hi les preses: Canelles i Santa Anna.

Des del punt de vista humà i també com a la resta del país pirinenc, el riu ha estat un element cohesiu del territori, amb una continuïtat tradicional –econòmica, lingüística i cultural– entre ambdues riberes. Una continuïtat que contrasta amb la complexitat administrativa marcada fatalment, també, pel riu (amb algunes petites excepcions): a la riba oriental, Catalunya (província de Lleida, comarca de la Noguera i, Mont-rebei amunt, Pallars Jussà); a l'occidental, Aragó (província d'Osca, comarques de la Llitera i la Ribagorça).

Antecedents

Els primers anys del segle XX, a Espanya, es va començar a desenvolupar la planificació de l'aprofitament de l'energia hidràulica. La creació d'una llei (Ley de construcciones hidràulicas, coneguda com "Ley Gasset de grandes riegos" de 1911. Sánchez Illán, J.C., 1997: 342-343), segons la qual l'estat s'hauria de fer càrrec del finançament de tota la inversió necessària per a abastir d'electricitat tots els habitants, juntament amb les primeres obres del canal de Tamarit (dit oficialment "d'Aragó i Catalunya"), en van ser el tret de partida. L'arribada de l'electricitat domèstica i

l'enllumenat dels carrers va fer créixer una demanda que es va anar satisfent amb l'aprofitament dels salts d'aigua. Primer, els naturals; posteriorment van començar a construir-se les primeres preses i embassaments. (Pavón, D., 2010: 5-6; Herranz, A., 2002: 217-216).

La popularment coneguda com *la Canadenca* (Barcelona Traction, Light and Power Company Limited) va ser la primera empresa a fer explotació dels recursos hídrics i a construir centrals elèctriques en diferents salts d'aigua pirinencs (bàsicament en el Pallars) i, a la vegada, a crear les primeres infraestructures de comunicació, sobretot carreteres, per tal de poder-hi arribar (Pavón, D., 2010: 6). El període de la Guerra Civil i la posterior Segona Guerra mundial van causar molts danys a l'estat espanyol, tot fent trencar la dinàmica de treball i de les construccions. Com a conseqüència, van començar les restriccions elèctriques a la població en general i a la indústria (Herranz, A., 2001: 218).

En acabat de la guerra, tota l'obra pública va quedar en mans del sector guanyador, la qual cosa va portar a la creació, per part del novell INI (Instituto Nacional de Industria), de l'Empresa Nacional Hidroeléctrica del Ribagorçana, ENHER, amb Victoriano Muñoz com a fundador (1946). L'objectiu era l'explotació integral del riu Noguera Ribagorçana a través de la creació de grans embassaments i deu salts d'aigua al llarg de la seua conca, en una dècada i sense tenir en compte l'impacte i les conseqüències, tant ambientals com humanes, que això pogués causar. El 1959 es va inaugurar la presa de Canelles –en aquell moment, la més alta d'Europa– i el 1961 la de Santa Anna (Herranz, A., 2002: 217-219; Pavón, D., 2010: 5-7). La construcció, el manteniment i les obres de consolidació posteriors van comportar el desplaçament d'un enorme capital humà provinent bàsicament del sud de la Península, en condicions sovint d'extrema precarietat, que va fer que, en alguns casos, la població arribés a triplicar-se. Paral·lelament, la inundació de les terres més fèrtils de conreu (les dels fons de les valls) i la desaparició fins i tot de pobles sencers davall les aigües, va provocar l'abandó forçat de la terra i la immigració de la població autòctona cap a la Plana o cap a les ciutats.

Il·lustració 2: Tragó de Noguera: monestir de Santa Maria de Vallverd (fotografia: Ramon Sistac)

El despoblament: causes i conseqüències

L'aprofitament hidroelèctric integral de la Noguera Ribagorçana es fa seguint el curs del riu, de manera que als anys cinquanta, quan arriba a la part baixa de la ribera, la gent que ve a treballar es troba una població rural, dispersa però molt ben connectada entre si per relacions econòmiques, socials i familiars, i al seu torn empobrida per la postguerra i per les conseqüències de l'etapa autàrquica de la dictadura de Franco. Aquesta gent no ha estat aliena a les construccions al tram alt del riu ni de les carreteres que s'hi havia construït per tal de donar-hi accés, fet que, juntament amb a la mecanització i el decandiment del camp, van ser alguns dels factors decisius per a un procés de despoblació que ja havia començat (Sancho, A., 2010).

Amb tot això i per a la construcció de les preses es requereix una gran quantitat de mà d'obra, fet que comporta que moltes famílies treballadores se sentin atretes per la crida. Val a dir que segurament també algunes d'aquestes persones van ser obligades a anar-hi per l'aplicació de la Ley de Vagos y Maleantes del 1933¹. Així doncs, arriba a aqueix territori en un lapse de temps força reduït una gran quantitat de persones per a un espai que no està preparat per a assumir-les, i això es tradueix en una situació de superpoblació. Com a exemple, l'escola de Camporrells passa de tenir 20 alumnes a tenir-ne 250 en una setmana². Hi ha intents locals i individuals de trobar espai per a aquestes persones, fins i tot els mateixos treballadors de Canelles van crear el *Campament*, un nucli urbanitzat per tal de poder viure i tenir-hi els serveis necessaris; també se cercarà habitatge en condicions per al personal directiu i administratiu, però, malgrat l'existència d'aquests intents, hi haurà durant força temps moltes persones, bàsicament els desheretats de la terra, en corrals i en barraques, que no només viuran en condicions precàries sinó que també hi treballaran.

Més enllà d'aquesta superpoblació, que és una conseqüència puntual i contextual en el moment de la construcció de les preses, podem veure altres resultats que deriven de la mateixa casuística, com pot ser el despoblament subsegüent i en alguns casos el desús i l'abandó del territori. Un dia les obres acaben i ja no hi ha feina, ni té sentit que hi hagi tants individus en un lloc sense cap perspectiva laboral, de manera que els qui s'hi havien desplaçat per a treballar tornen a marxar i, a causa de les polítiques agràries i de l'abandó institucional que pateix la zona, moltes de les persones que hi havien nascut marxaran també a la recerca d'una vida millor. I els llocs que amb la construcció dels pantans havien recuperat una certa vida com Estopanyà, per ser el més proper a la presa de Canelles, o Camporrells, pel fet de ser el lloc on es va instal·lar el comandament d'EHNER i les cases d'alguns dels treballadors tècnics, en acabar les obres són abandonats completament per l'administració i s'engega, de nou, un procés de despoblament gradual.

Amb tot, hi ha un altre factor de despoblament endèmic que té a veure amb la inundació i l'extinció de la plana fèrtil, o bé del nucli de població sencer, com va passar a Tragó de Noguera, on els habitants van tenir dos dies per agafar totes les seues pertinences i abandonar casa seua per veure com en dos dies més el seu poble quedava completament inundat, o com a Finestres, on les terres de cultiu i les vies d'accés i de comunicació també van quedar tallades, van perdre la seua lògica de ser com a nucli de població i van quedar abandonats. Es calcula (Campo, M., 2007) que durant el transcurs de les obres a la Noguera Ribagorçana més de 4000 persones es van veure desplaçades i van desaparèixer uns 30 pobles. Com a conseqüència d'aquesta macrointervenció sobre la geografia, d'un riu d'uns

---

¹ BOE 5 d'Agost de 1933 <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE/1933/217/A00874-00877.pdf>

² Josep Guillén, comunicació personal, 27 de juliol de 2019.

150 km de llarg, només en queda verge –o pràcticament verge– el congost de Mont Rebei, amb uns 7 km de llargada.

Dades del despoblament

Avui en dia la taxa de despoblament d'aquesta zona és desesperançadora. Si comparem mapes de principis del segle passat amb mapes actuals veiem que dels 27 pobles que hi havia originàriament, els onze més propers a l'antiga riba del riu han desaparegut i la resta tenen una certa densitat de població o són habitats per famílies que els treballen, però molts d'ells tenen la població molt envellida i manquen de possibilitats de treball i és poca la gent que s'hi queda. En aquest cas de mobilitat poblacional tan ràpida les dades censals no són les millors aliades, car la gent no es censa per un temps curt o per un desplaçament laboral; però igualment, si fem l'exercici de consultar-les, es constata la tendència de creixement poblacional entre la dècada dels anys 50 i 60 i una caiguda en picat a partir dels anys 70 del segle passat.

	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1975	1980
Camporrells	805	692	656	510	789	482	478	396
Valldellou	597	484	479	362	323	272	240	206
Castellonroi	843	762	732	689	672	566	502	462
Total comarca	17027	15588	15226	15083	14721	13167	12118	11245

Taula 1: Població censada als tres municipis de la Llitera afectats i total de la comarca. (Castilló, A. et al., 1984: 432-433)

Es pot afirmar que l'alta Llitera oriental (Taula 1), ja de per si, està molt poc poblada en contraposició a la superfície geogràfica que abasta. Cap dels municipis ha sobrepassat mai els 1000 habitants, i tots mostren una clara pèrdua de població que s'ha anat augmentant amb el pas dels anys. Actualment les persones "reals" que hi habiten (que hi dormen tot l'any), en els dos primers casos, és inferior a la norantena de persones. Tot i així aquests pobles es reactiven a l'estiu a causa del fort arrelament a la «casa pairal» de tots aquells que van marxar-ne. És molt representatiu el fet que, a Camporrells, s'hi veu un fort augment de població entre els anys 1950 i 1960 i una davallada molt acusada entre els anys 1960 i 1970. Aquest canvi tan contundent respon a l'allotjament de les famílies d'immigrants bàsicament andalusos que venien a treballar a les obres de les preses i que en acabat en van marxar.

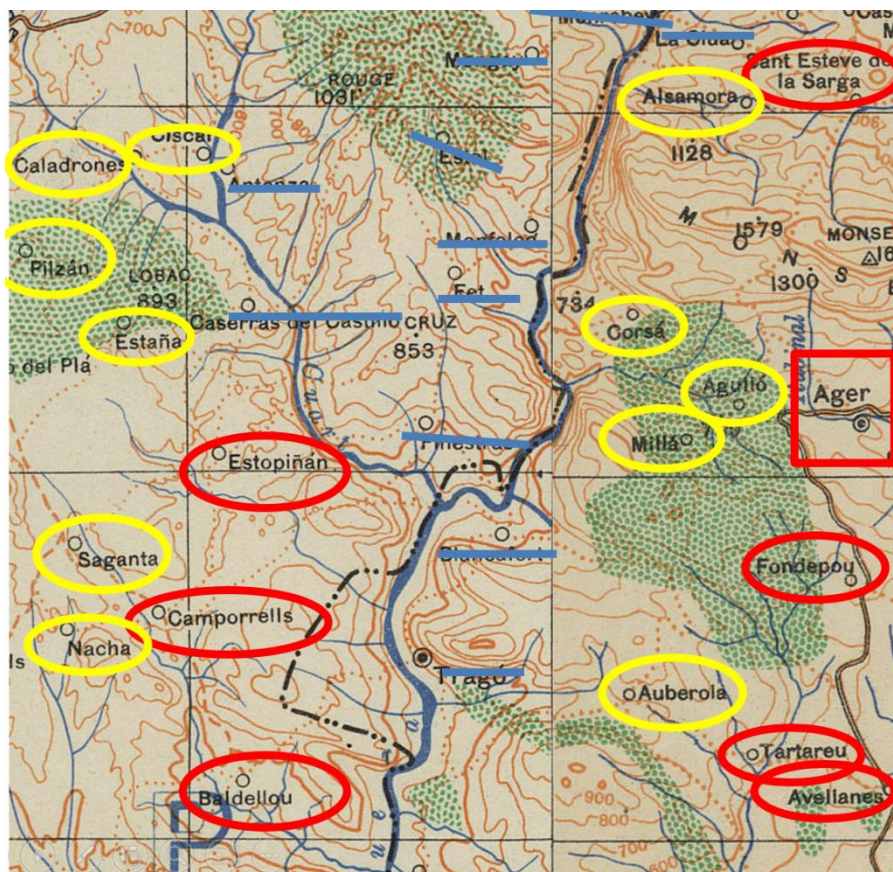
	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1975	1980
Casserres del Castell	383	206	248	220	107	70	-	-
Estopanyà	806	756	724	585	1115	449	300	217
Fet	275	243	253	204	12	-	-	-
Total Comarca	10617	10472	8633	7661	4788	3404	3404	3113

Taula 2: Població censada a diferents dels municipis, de la Baixa Ribagorça, afectats i total de la comarca. (Lladonosa, J., 1983: 370-371)

El que veiem a la comarca de la Baixa Ribagorça és un panorama de decandiment demogràfic encara més pronunciat. S'ha de dir que la població total és encara molt més baixa que a la Llitera, i és molt representatiu per a aquest treball veure com d'una banda Casserres del Castell i de l'altra Fet queden despoblats entre els anys 1950 i 1970 a causa, principalment, de la inundació de les terres fèrtils i de conreu com a conseqüència de la construcció de la presa de Canelles (Herranz, A., 2002: 210). Només

Estopanyà va arribar a superar els 1000 habitants, entre els anys 1050 i 1960, en el moment en què les obres de la presa estaven a ple rendiment; això segurament es deu al fet que el municipi és molt proper a la construcció, i aquesta pujada de població i la consegüent davallada són fruit de la ubicació dels treballadors. Amb tot, hi ha altres pobles de la comarca que van quedar despoblats i no apareixen a les taules precedents perquè eren pedanies: Finestres i Montfalcó depenien de Fet i van tenir la mateixa fortuna. Tots dos pobles van quedar abandonats al voltant del 1960.

Pel que fa a la banda de la Noguera, el panorama encara és pitjor. Dels pobles que estaven habitats a prop del riu, no en queda ni un. Boix i Blancafort van deixar de ser municipis molt abans de la construcció de les preses, tot i així es van acabar de despoblar en aquella època. De Canelles no n'hem trobat dades més enllà de la seua aparició als mapes i del record popular. L'any 1965 Tragó de Noguera va ser agregat a Os de Balaguer, igual que les seues pedanies, excepte Boix, que va passar a formar part d'Ivars de Noguera. Os de Balaguer i Ivars de Noguera són pobles que avui en dia encara tenen vida, però queden lluny dels límits dels pantans. Tot i que Tragó tenia 1004 habitants l'any 1920, 825 el 1930, 730 el 1940, 553 el 1950 i 601 el 1960, va ser abandonat (Castilló, A., et al., 1984: 306-307). L'augment de població que va viure entre els anys 1950 i 1960 respon a l'allotjament d'obriers a Canelles i l'abandó definitiu del poble va ser causat per la inundació que va comportar l'obra de la presa (Herranz, A., 2002: 210).

Il·lustració 3: En blau: pobles abandonats o desapareguts. Encerclats en groc: amb població residual. Encerclats en roig: al voltant de 100 habitants (elaboració pròpia a partir de cartografia antiga)

Avui en dia i en relació amb una possible recuperació del territori hi ha certes iniciatives de petit abast, de vegades familiars, fetes amb la intenció de traure rèdit del lleure o del turisme, com és el cas del càmping de Valldeu o les activitats que s'ofereixen al congost de Mont-rebei; però la manca

d'infraestructures (tan bàsiques com podrien ser els camins asfaltats) i l'abandó institucional comporten el desconeixement de la zona i la falta de tirada per a aquestes iniciatives. D'altra banda, també hi ha una mena d'intent turístic de mostrar una imatge romàntica del despoblament i de vendre una espècie de passat fantasmagòric que, lluny d'aportar-hi rèdits positius, sembla una befa de la vida rural i de la gent que, malgrat tot, encara hi viu.

Consideracions finals.

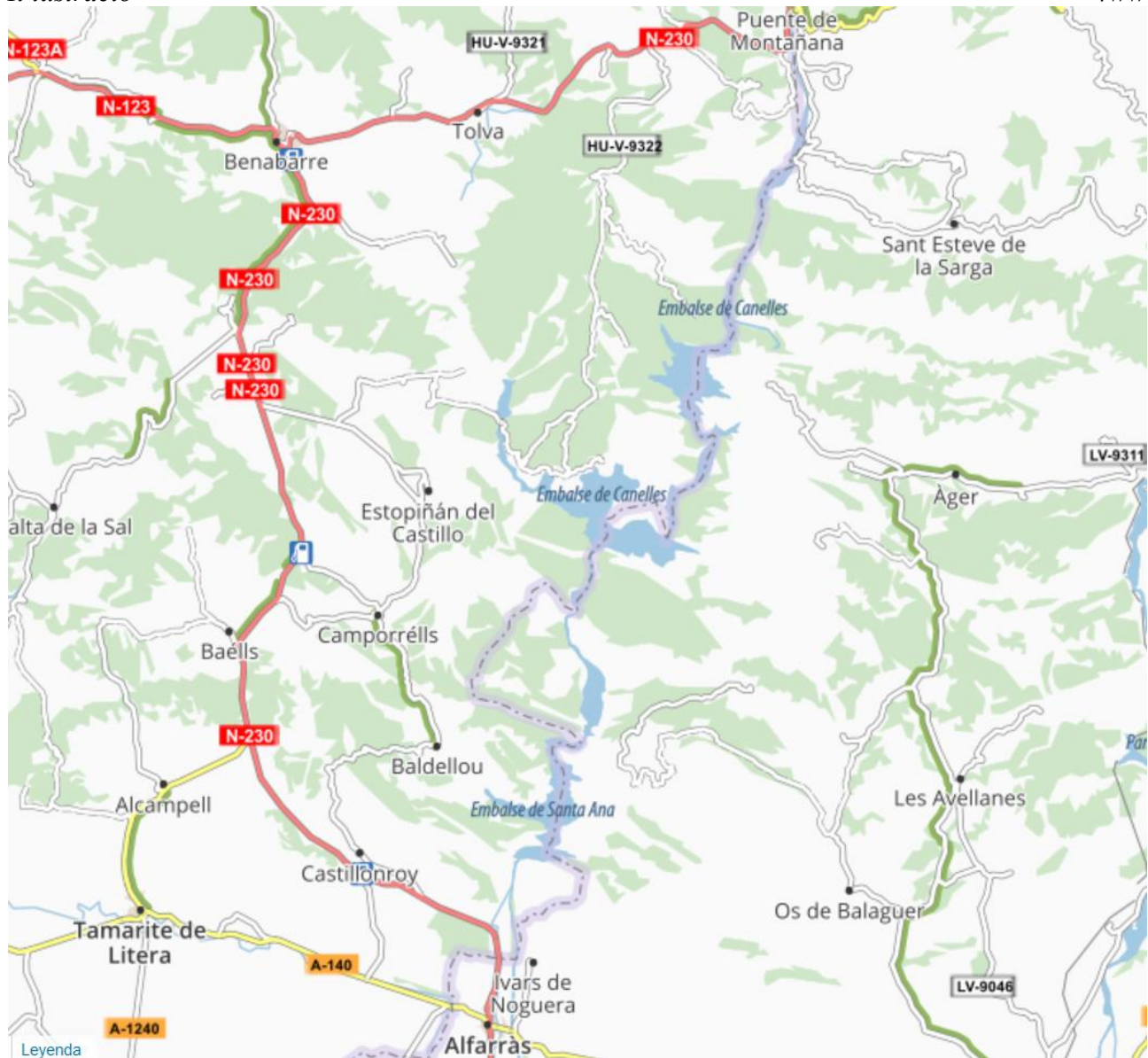
Amb tot això dit i a tall de conclusió, creiem que hi ha alguns aspectes que val la pena recalcar. En primer lloc, hem de tenir present que les grans migracions internes de l'estat espanyol, en aquest context d'explotació dels cabals dels rius, no són moviments unidireccionals; és a dir, no es tracta de persones que es mouen d'un punt a un altre per a establir-s'hi, sinó que es van movent de conca en conca, seguint les obres de les preses. Algunes ho fan per pròpia voluntat i d'altres ho fan obligades, però totes elles viuen i treballen, durant molts anys, en unes condicions molt precàries. Aquestes persones tenen en comú que han passat desapercibudes als escrits de la història i la seua memòria individual i col·lectiva ha estat menystinguda o ignorada. No existeix cap registre oficial o no oficial on constin les 56 morts que es van produir durant la construcció de la presa de Canelles i que relata un dels testimonis entrevistats per Manuel Campo Vidal, fill de Camporrells, al seu documental de l'any 2007 "La cara oculta dels pantans de Franco" (Campo, M., 2007).

En segon lloc i per acabar, amb això que hem exposat queda palès que el despoblament no és un fenomen unidimensional, ans al contrari. Hem proposat la construcció de les preses de Canelles i de Santa Anna com una casuística concreta de la qual surten dos processos de despoblament diferents i paral·lels: d'una banda el despoblament sobtat i en dos dies a causa de la inundació de Tragó, i d'altra banda un procés d'emigració gradual, com passa a Camporrells, on si bé es cert que la construcció de les preses en un primer moment va donar vida a la comunitat, amb la fi de les obres i a causa de l'abandó institucional, la va anar perdent. És a partir d'aquest fet que ens plantejem que no podem parlar d'un procés concret de despoblament, sinó de "processos" que acaben portant al despoblament i, per aquest motiu, creiem que és clau tenir-ho present en l'estudi d'aquests processos.

Epíleg

Seixanta anys després, els mapes físics aparentment són els mateixos. Però la massa blava dels embassaments configura una nova barrera territorial que desdibuixa el tradicional nexa d'unió entre Catalunya i Aragó que representava el riu. La consulta complementària a un mapa de carreteres és escruixidora: hi ha un pont a Alfarràs (carretera C-26, al Segrià) i no n'hi ha cap més fins a 60 km més al nord, al Pont de Montanyana (carretera C-1311, entre la Ribagorça d'Aragó i el Pallars Jussà). Entre aquests dos passos de riu, tan sols hi ha la presa de Canelles, per on passa una pista de terra que comunica Estopanyà amb Àger, però que porta més d'un any tallada per despreniments, i la passarel·la de vianants, d'aprofitament turístic, de Montfalcó. Entre Ivars de Noguera i el Pont de Montanyana tots els pobles riberencs, i els no riberencs també, han desaparegut o estan abandonats. Dins el mapa dels territoris de llengua catalana podem dibuixar un immens polígon, aproximadament un rectangle, que representa una extensió d'uns 300 km², on el català, com qualsevol altra llengua, ja fa anys que s'ha deixat de sentir.

Il·lustració 4: D'Alfarràs al Pont de Montanyana: els dos passos de riu (imatge: www.viamichelin.es, s.d.)

Bibliografia

Campo, M., 2007 *La cara oculta dels pantans de Franco*. Televisió de Catalunya.

Camprubí, L., 2012. Frankie the Frog: The total transformation of a river basin as «totalitarian» technology (Spain, 1946-1961). *Endeavour*, 36. 22-31. Retrieved from: www.sciencedirect.com

Castilló, A., Pladevall, A., Pagès, M., et al., 1984. El Pallars, la Ribagorça i la Llitera. *Gran Geografia Comarcal de Catalunya*. 12. Enciclopèdia Catalana: Barcelona.

Herranz, A., 2002. Infraestructuras y desarrollo económico en el Pirineo central (1850-2000). *Revista de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo Rural*, 2. Àger.

Lladonosa, J., 1983. Segrià. Garrigues. Noguera. Baix Cinca. *Gran Geografia Comarcal de Catalunya*. 10. Enciclopèdia Catalana: Barcelona.

Pavón, D., 2010. La gran obra hidràulica al segle XX: Finalitats, projectes i execucions. *Plecs d'història local*. Novembre 2010. 5-7.

Sánchez Illán, J.C., 1997. Rafael Gasset y la política hidràulica de la Restauración, 1900-1923. *Revista de Historia Económica*. Año XV Primavera-Verano 1997, 2. 319-362.

Sancho, A., 2010. Paisatge i mirades a la Ribagorça menys coneguda: la progressiva construcció d'un indret marginal. *Annals 2010-2011*. 343-366. IBIX.